

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

4

Liaudis virsta tauta

BALTOJI VARNELĖ

**Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius
Antanas Kulakauskas
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka
Antanas Tyla**

**Recenzavo įst. m. dr. Vytautas Žalys
Knygą parengti talkino: Vytautas Jogėla, Saulius
Pivoras, Vladas Sirutavičius, Giedrius Subačius,
Raimundas Lopata**

Redaktorius Gytis Vaškelis

Dailininkas Saulius Motieka

Turinys

I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	7
<i>Antanas Tyla</i>	
Lietuvos valstiečių istorijos (1795-1861 m.) bruožai	7
<i>Saulius Žukas</i>	
Apie Pypkininkus	103
<i>Saulius Sužiedėlis</i>	
Kalba ir socialinė klasė pietvakarių Lietuvoje iki 1864 metų	119
<i>Giedrius Subačius</i>	
Simono Daukanto Didžiojo lenkų—lietuvių kalbų žodyno naujadarai: individuali žodžių daryba.	135
<i>Vytautas Berenis</i>	
Aristokratijos likimas: Henriko Ževuskiečio metamorfozės	217
<i>Egidijus Aleksandravičius</i>	
Atgimimo istorijos slenksčiai	235
<i>Thomas A. Michalskis</i>	
The National Consciousness among Lithuanian Emigrants to the United States at the Ending of the 19th and Early 20-th Century	251
<i>Tomas A. Michalskis</i>	
Lietuvių atgimimo psichologija Amerikoje tarp senųjų emigrantų XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje. Bendra apžvalga	265
<i>Egidijus Motieka</i>	
Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istoriografinė suvažiavimo pavadinimo analizė	267
<i>Sigitas Jegelevičius</i>	
Plėšikai ar kovotojai?	327
II. DISKUSIJA	339
<i>Saulius Pivoras</i>	
Lietuvių ir latvių valstiečių mentaliteto tautiški profiliai XIX a. pirmojoje pusėje	339
<i>Leonas Mulevičius</i>	
Valstiečių savimone kaip istorijos mokslo objektas	363

<i>Ingė Lukšaitė</i>	383
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tezės diskusijai: Viduramžiai ir ankstyvieji naujieji laikai	391
<i>Algirdas Narbutas</i>	
Valstiečių tautinės–pilietinės savimonės klausimu	397
III. RECENZIJOS	407
<i>Jūratė Kiaupienė</i>	
Tautinė, luominė ir valstybinė savimonė viduramžiais.	
Tyrinėjimo problemos	407
<i>Vladas Sirutavičius</i>	
"Liaudis virsta tauta" - E.Vėberio paradigma	419
<i>Česlovas Laurinavičius</i>	
Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai "Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893-1914 m."	437
IV PUBLIKACIJOS	449
<i>Zita Medišauskienė</i>	
Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje	449
<i>Antanas Kulakauskas</i>	
Penki 1882-1883 m. Rytų Lietuvos valstiečių kolektyviniai prašymai dėl lietuvių spaudos lotyniškuoju raidynu leidimo	479
<i>Juozas Tumas</i>	
Mūsų liaudis ir jos šviesuomenė Didžiojo Vilniaus seimo laiku. (Parengė E.Motieka)	491
STUDIA HISTORII ODRODZENIA LITEWSKIEGO RESUME	507
STUDIES OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN REVIVAL. SUMMARY	521
STUDIEN ZUR GESCHICHTE DER LITAUISCHEN WIEDERGEURT. KURZFASSUNG	535
ASMENVARDŽIAI	551
VIETOVARŽIAI	571

"LIAUDIS VIRSTA TAUTA" - E.VÈBERIO* PARADIGMA

Devynioliktas šimtmetis Europoje dažniausiai vadinamas nacionalizmo epocha. Tai yra modernių tautų (nacijų) ir nacionalinių valstybių formavimosi laikotarpis. Tuo pat metu vyko procesas, turėjęs esminės įtakos Europos visuomeniniam gyvenimui - formavosi pilietinė visuomenė. Socialinės visuomenės struktūros požiūriu, šiuos procesus sąlygojo feodalinės-luominės visuomenės žlugimas bei gausiausio ir labiausiai beteisio tos visuomenės luomo - valstietijos - integravimas į valstybinį-visuomeninį gyvenimą. Todėl galėtume teigti, jog valstietijos sociokultūrinė emancipacija bei jos pilietėjimas yra sudėtinė nacijos bei pilietinės visuomenės formavimosi dalis. Vienas įdomiausių ir aktualiausių klausimų, susijusių su bendra nacijos ir pilietinės visuomenės formavimosi problema, kaip tradicinė archainė valstietiška sąmonė (valstietiškas mentalitetas) evoliucionavo ir transformavosi į nacionalinę bei pilietinę savimonę. JAV istoriko E.Vèberio fundamentali studija "Valstiečiai virsta prancūzais. Kaimiškos Prancūzijos mo-

*Eugenas Vèberis (Weber) g. 1925 m. balandžio 24 d. Rumunijos sostinėje Bukarešte. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui mokėsi Paryžiaus Institute d'etudes politiques (1948-1949, 1951-1952), o 1954 m. tapo humanitarinių mokslų magistru. Kitais metais persikėlė į JAV, kur ir šiuo metu gyvena. Nuo 1956 m. E. Vèberis pradėjo dirbti Los Andželes Kalifornijos universitete, 1963 m. tapo šio universiteto istorijos profesoriumi. E. Vèberis - keliolikos stambių monografių, skirtų įvairioms Prancūzijos istorijos, taip pat ir nacionalinio judėjimo, problemoms tyrinėti, autorius: *Nationalist revival in France* (1959); *The Western Tradition* (1959); *Satan Franc Macon* (1964); *Varieties of Fascism* (kartu su H. Rogger, 1964); *The European Right* (1965); *A Modern History of Europe* (1970); *Europe since 1715* (1972); *Peasants into Frenchmen* (1976); *La fin des terroirs* (1983). Mokslininkas buvo kelių žinomų istorinių žurnalų, leidžiamų JAV (*Journal of Contemporary History*, *Reviews in European History*) redakcinių tarybų narys. 1977m. E. Vèberis buvo apdovanotas prestižine JAV R.W. Emersono premija.

dernizacija, 1870-1914"* kaip tik ir skirta šiai problemai. JAV šis istoriko darbas susilaukė pačių įvairiausių vertinimų, tačiau šalia visų trūkumų bei klaidų pažymėta, jog tai: "... vienas reikšmingiausių bandymų sintetinti devyniofikto amžiaus prancūzų patyrimą..."¹.

Vertinti ir analizuoti mums praktiškai nežinomo autoriaus knygą ir atsakingas, ir nelengvas uždavinys. Juolab, knygą didesniai mūsų istorikų daliai neprieinama ir todėl rašantis apie ją atsiduria lyg ir intelektualiniame vakuume. Antra, studija pasirodė jau beveik prieš dvi dešimtis metų, o per tą laiką autoriaus požiūris galėjo ir pasikeisti. Žinoma, tikslesnis veikalo vertinimas, pirmiausia metodologiniu požiūriu, būtų įmanomas kitų panašaus pobūdžio tyrinėjimų fone. Štai tais pat metais išėjo garsus prancūzų istoriko E.Le Roy Ladurie'o (trečios kartos garsios istoriografinės Analų (Annales) mokyklos atstovo, "nejudančios" istorijos koncepcijos kūrėjo) redaguota knyga "Kaimiškos Prancūzijos istorija"². Joje pagrindinis dėmesys irgi skiriamas ne socialinėms ar ekonominėms, o būtent valstietiško mentaliteto raidos problemoms. Deja, ši knyga mums liko neprieinama. Galiausiai, mūsų istoriografijoje panašaus pobūdžio studijos, sintezuojančios analitinės-pozityvistinės istoriografijos patyrimą, vis dar nėra. Ir tai visiškai suprantama. Per prievartą brukta marksistinė istorijos samprata orientavo mokslininkus į bendriausių, pirmiausia socialinių, ekonominių ir tik geriausių atveju kultūrinių, procesų tyrinėjimą. Nacionalinės ir pilietinės savimonės formavimas, o juo labiau kasdieninės sąmonės, mentalitetų raidos problema tapo užgožtos klasių kovos teorijos. Tiesa, paskutiniuoju metu jaunesnės kartos istorikai (E.Aleksandravičius, A.Kulakauskas) šioms problemoms savo darbuose skiria daugiausia dėmesio. Tačiau juos pirmiausia domina visuomenės elito - bajorijos - mentaliteto transformacijos ir jų analizė. Išvardintosios aplinkybės

*Weber E. Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870-1914. Stanford, University Press, 1976. P. XV, 615. Už šią knygą istorikas buvo apdovanotas Kalifornijos valstijos premija.

nulėmė ir studijos analizavimo būdo pasirinkimą. Čia atsisakyta nuoseklios ir išsamios knygos analizės. Savo požiūrį sutelksime į du pagrindinius dalykus: bus bandoma panagrinėti bendresnes, teorines autoriaus požiūrų prielaidas ir aptarti kai kurias įdomesnes problemas.

Teorinės žiūros požiūriu autorių galėtume laikyti minimalistų. E. Vėberis stengiasi išvengti platesnių teorinių apibendrinimų, nesistengia patikslinti ar griežčiau apibrėžti vartojamų kategorijų ir savokų turinio. Charakteringi istoriko samprotavimai dėl nacijos apibrėžimo. Jis teigia, kad: "Kai formuluojama kuo abstraktesnė Prancūzijos, kaip nacijos, koncepcija, tuo mažiau pastebimi prieštaravimai tarp teorijos ir praktikos. Tačiau, kai sugrižtama prie faktų, padėtis darosi keblesnė"³. Arba vėlgi: "Kitaip tariant, jos (nacijos) apibrėžimai yra linke, veikiami daugybės išimčių, kurios šiuo atveju nepatvirtina taisyklės, sužlugti"⁴. Apibendrinami paties istoriko požiūrį, galėtume teigti, jog jam moderniosios tautos (nacijos) koncepcija suponuoja kultūrinį visuomenės bendrumą ir sąmoningą individualų vienos ar kitos etninės bendruomenės pasirinkimą⁵. Atrodo, jog pagrindinis autoriaus uždavinys, naudojantis gausiais šaltiniais bei įvairia literatūra, tiesiog aprašyti XIX a. 2-oje pusėje vykusius valstietiško mentaliteto pokyčius. Teigiama, jog svarbiausia jam buvę parodyti, kaip transformavosi valstiečių "gyvensenos bei mąstysenos būdai", kaip vyko "mentalitetų evoliucija"⁶. Tokias autoriaus nuostatas patvirtina ir knygos struktūra, kurią sudaro trys stambios dalys, iš viso trisdešimt skyrių*.

Sąlygiškai pirmąją ir stambiausią knygos dalį - "Kaip reiškiniat egzistavo" galėtume laikyti bandymu aprašyti tradicinį archaish valstiečių mentalitetą, vyravusį Prancūzijos kaime XIX a. viduryje. Kas gi, autoriaus nuomone, buvo būdingiausia valstietiškam mentalitetui? Pirmiausia, tai vis dar plačiai paplitę įvairiai ir magiški tikėjimai, t.y.

*Istoriko panaudota medžiaga, pirmiausia archyviniai šaltiniai, apima ne visą Prancūzijos teritoriją, bet daugiau Prancūzijos respublikos pakraščius.

ritualizuotas magiškas santykis su valstiečius supančiu pasauliu ("Beprotiški tikėjimai"). Kartu tai ir valstiečių prisirišimas prie tradicinių, lokalinių matų sistemos ("Karaliaus pėda") bei "motiniškos kalbos" (pranc. patois) ("Kalbų gausybė"). Uždarumas, nepasitikėjimas, baimė bet kokių naujovių - tai esą būdingiausi XIX a. vidurio valstietiško mentaliteto bruožai ("Vieniši su savo draugužiais"). Daug dėmesio E.Vėberis skyrė valstiečių požiūrio į įvairias valstybines institucijas, pirmiausia santykio su teismais, kurie, jo nuomene, valstiečiui įkūnijo platesnę bendruomenę - vadinama tauta, aprašymui ir analizei. Anot autoriaus, šie santykiai tai pastovios įtampos ir konfliktų šaltinis (neatsitiktinai 1848 m. įvykių metu buvo nužudyta tiek daug pačių įvairiausių teismo pareigūnų). E.Vėberio nuomone, prievarta ir teroras XIX a. viduryje buvo valstietiško gyvenimo kasdienybė ("Nuo teisingumo mus apsaugok, Viešpatie!"). Turbūt vienas įdomiausių skyrių šioje dalyje - "Prancūzija viena ir nedaloma". Jame daugiausia dėmesio skiria valstietiškos Tėvynės sampratos raidai (nuo Tėvynės - žemės, konkrečios teritorijos (pranc. pays) iki Tėvynės - Prancūzijos), valstybinio patriotizmo formavimuisi, savo šalies istorijos supratimo arba "istorinės atminties" analizei. XIX a. vidurio valstiečio santykis su vadinamąja "didžiąja" Tėvyne, arba Prancūzija apibūdinamas glausta formuluote: "Priklausymas be dalyvavimo"⁷. Ir dėl patriotizmo E.Vėberio nuomonė vienareikšmė: "Kaimuose nėra patriotizmo... Patriotizmas buvo miesto idėja..."⁸. Tuo tarpu XIX a. vid. valstietiškos "istorinės atminties" būdingiausias bruožas - jos mitologizmas, kai nėra pakankamai aiškiai suvoktos ribos tarp praeities ir dabarties, kur "Fantazijos, pagrįstos faktais, egzistavo kartu su fantazijomis, pagrįstomis gryna išmone..."⁹. Anot autoriaus, "Istorinė neraštingų bendruomenių atmintis trumpalaikė ir selektyvi..."¹⁰. Ji išlaiko tuos faktus ir personalijas, kuriuos atmintis susieja su kasdienybės praktikomis, pirmiausia, darbu, priežodžiais ir pan. Kiti šios dalies skyriai ("Duok mums šią dieną", "Nuo egzistencijos iki įpročio", "Šeima") skirti valstietiškos kasdienybės aprašymui, pradedant drabužiais, asmenine higiena, iki namų statybos ypatybių ar šeimos santykių.

Antroje knygos dalyje - "Pasikeitimo veiksniai" autorius aptaria tuos sociokultūrinius veiksnius, kurie, jo nuomone, suvaidino svarbiausią vaidmenį integruojant valstietiją į nacionalinę ekonomiką ir kultūrą, bei transformuojant archaišką mentalitetą į nacionalinę ir pilietinę savimonę. Išsamesnis šių veiksnių aprašymas bus kiek vėliau, o dabar apsiribosime kelių reiškinių, kurie XIX a. antros pusės valstiečių gyvenimo modernizavimui turėjo taip pat didelės įtakos. Bent dviejuose knygos skyriuose ("Kunigai ir liaudis" bei "Deu est Il Francais?") E.Vėberis analizavo bažnyčios įtaką valstiečių bendruomenės gyvenimui. XIX a. pradžioje bažnyčia iš tikrųjų buvo kaimo bendruomenės dvasinio gyvenimo monopolistas, o XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje jos "nacionalinės kontrolės" ir "civilizacinės" funkcijos bei galimybės susiaurėjo. Tam įtakos turėjo socialinė valstiečių diferenciacija bei sustiprėję bažnyčios "konkurentai" - vietinė valdininkija, politiniai klubai bei partijos, mokykla, spauda ir kt.¹¹. Kita problema, kuriai skiriama taip pat nemažai vietos - valstiečių santykis su nacionaline politika, tiksliau, kaip ir kada valstietis tampa nacionalinės politikos subjektu ("Valstiečiai ir politika"). Tarp daugelio veiksnių, kurie, E.Vėberio nuomone, prisidėjo prie XIX a. antros pusės valstiečių politinės sąmonės formavimosi, svarbiausiu laikytinas valstiečių dalyvavimas įvairiuose rinkimuose, pirmiausia bendranacionaliniuose¹².

Trečiojoje dalyje daugiausia nagrinėjama kaimo bendruomenės kultūrinės "modernizacijos" pasekmės. Bandoma išsiaiškinti, kaip nyko tradiciniai liaudies papročiai ir formavosi naujos, jau nacionalinės tradicijos. Štai skyriuje "Visų švenčių būklė" autorius vaizduoja, kaip prarasdami savo magišką, ritualinę prasmę, nyko įvairūs kaimo karnavalai, ceremonijos. Anot E.Vėberio, liaudies festivaliai vis labiau virto politinės propagandos priemone, "mies-tietiškais pasilinksminimais", kur šventės esmė buvo jau nebe bendras veiksmas, o valgiai ir išgėrimas. Šventės vis dažniau buvo švenčiamos šeimoje. Tuo pat metu XIX a. pabaiga - tai nacionalinių švenčių spartaus formavimosi laikotarpis. Nacionalinės - tai pirmiausia su valstybės

istorija susijusių žymesnių įvykių šventimas. Jų metu buvo propaguojami nacionalinio bendrumo jausmai. Toks pat sunykimo procesas palietė ir liaudies teisinius papročius ("Charivaris"), bendro darbo, ypač žiemos metu, praktiką ("Veillées") ar liaudies žodinę kūrybą ("Žodinė išmintis"). E.Vėberio nuomone, vienas svarbiausių veiksnių, pagreitinusių visų šių tradicijų nykimą, buvo Pirmasis pasaulinis karas. Karo sukelta migracija, didelis pabėgėlių srautas vertė valstiečius integruotis naujoje aplinkoje, palengvino kultūrinę asimiliaciją ir pagreitino liaudies tradicijų, labiausiai atitinkančių uždara gyvenimo būdą, nykimą.

Pažymėtinas ir autoriaus angažavimasis vadinamosios "globalinės visuomenės istorijos" rašymui, kuri turėtų būti visų galimų istorijų suma¹³. Tai liudija istoriko teorines orientacijas į prancūzų istoriografinę Analų mokyklą. Tuo galima paaiškinti ir E.Vėberio domėjimąsi kasdieninės būties istorija, joje vykstančiais pasikeitimais ir bandymais kuo išsamiau, visapusiškiau juos aprašyti. Kartu tai rodo autoriaus sugebėjimą aptikti valstietiško mentaliteto ekspresijas pačiuose įvairiausiuose "netradiciniuose" šaltiniuose (šokių, karnavalų aprašymuose, dainų tekstuose, liaudies teisiniuose papročiuose ir kt.) ir juos kompleksiskai analizuoti šių dienų sociologijos, etnologijos, demografijos mokslų pagalba¹⁴. Platus ir visapusiškas deskriptyvus metodo taikymas duoda puikių rezultatų. Iš pavienių, pabirų faktų, ir todėl atrodančių nereikšmingais, nulipdoma spalvinga prasių mozaika. Tačiau toks metodas turi ir trūkumų. Kartais dėl pernelyg gausios faktinės medžiagos darosi nebeaiškūs tyrinėjamo objekto kontūrai.

Grįžkime prie knygos pavadinimo. Jeigu valstiečiai=liaudis virsta prancūzais, t.y. nacija, pilietine visuomene tik XIX a. antroje pusėje, kyla klausimas, kokie etnosocialiniai, etnokultūriniai procesai Prancūzijoje vyko XIX a. pirmoje pusėje. Peržvelgęs daugybę šaltinių E.Vėberis teigia, jog iki pat XIX a. vidurio Prancūzijos visuomenėje galėtume išskirti du vienas kitam priešingus kultūrų ir gyvenimo būdų tipus: archainį kaimo ir civilizuotą miesto¹⁵. Jeigu iki Didžiosios Prancūzijos revoliucijos, t.y. feodalinėje-

luominėje, reprezentacinėje visuomenėje tas skirtumas ar priešiškus buvo laikomas visiškai natūraliu ir suprantamu, tai po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos, kuri propagavo nacionalinės vienybės, egalitarizmo idėjas, toks visuomenės skirtingumas ir heterogeniškumas tapo trūkumu ir buvo laikomas visuomenės pažangos stabdžiu¹⁶. Tokias išvadas E.Vėberis prieina analizuodamas valstiečių požiūrį į naujos metrinės sistemos (1837) ir į naujų pinigų, frankų (1803) įvedimą ir jų įsigalėjimą kaime. Kai visa Europa žavėjosi ir periminėjo metrinę matavimo sistemą, XIX a. viduryje $\frac{9}{10}$ Prancūzijos gyventojų apie ją nieko nežinoję ir ją ignoravę¹⁷. Atskiri regionai, net kaimai turėjo savo matavimo vienetus. Teismų nuosprendžių dėl neteisingų matų naudojimo ryškiai išaugo tik apie XIX a. 7-tą dešimtmetį. Tas pats pasakytina ir apie naujus pinigus. Per visą XIX a. vis pasikartodavo vietinės ir centrinės valdžios draudimai vartoti "neoficialius pinigus". Autoriaus nuomone, per XIX a. kaimas jautė pastovų pinigų trūkumą, grynai pinigai buvo palyginti retas dalykas (nusikaltimų aprašymai ir XIX a. 8-ajame dešimtmetyje rodo, kaip mažai per apiplėšimus, dažnai ir nužudant, buvo atimama pinigų)¹⁸. Ir apie XIX a. 8-ą dešimtmetį valstiečiai dažniausiai vis dar pirkdavo tik druską ir geležį, o pinigai buvę skirti mokesčiams, o šiaip už visas prekes atsiskaitydavo natūra¹⁹. Tokiam patriarchaliniam gyvenimo būdui, esą būdinga saviizoliacija, autonomiškumas. XIX a. pirmoje pusėje niekas nevertė atsisakyti šio įprasto gyvenimo būdo. Tuo metu apsiribojama daugiausia tradiciniais turgais ar mugėmis ir nematyti polinkio integruotis į civilizuotą urbanistinį pasaulį. Tiesa, E.Vėberis pabrėžia, jog valstietiško gyvenimo uždaramą ir autonomiškumą reiktų laikyti "labiau modeliu, nei tikrove", jog: "svarbesni buvo tokio uždaramo psichologiniai nei materialiniai aspektai"²⁰. O tokiame uždaramame pasaulyje skirtumai buvo aktualesni nei bendrybės. Atskirti vienas valstietiškas bendruomenės nuo kitų ir nuo civilizuoto, urbanistinio pasaulio galėjo viskas: ir kalba (ar dialektai), gyvenimo būdas, religiniai kultai, geografinės kliūtys, netgi maistas²¹. Keletą dešimtmečių po Didžiosios Prancūzijos

revoliucijos, iki pat XIX a. vidurio, valstietis gyveno tokiame tradiciniame-archainiame pasaulyje - labiau parapijoje nei Prancūzijos respublikoje.

Sprendžiant iš antrosios pavadinimo dalies (o šita prielaidą patvirtina ir tolesnis studijos skaitymas), E.Vėberis prancūzų nacijos bei pilietinės visuomenės formavimosi procesą nukelia į XIX a. pabaigą ir XX a. pradžią. Tuo tarpu prancūzų istoriografija nacijos formavimąsi tiesiog sieja su Didžiąja Prancūzijos revoliucija²². (Marksistinėje istoriografijoje buvo tiesmukiškai kartojama mintis, jog revoliucija užbaigusi prancūzų nacijos formavimosi procesą²³). Kuo pagrįstas toks E.Vėberio požiūris? Kur glūdi jo ir tradicinės istoriografijos nesutarimų priežastys? Aišku, jog ne formaliuose, chronologiniuose nesutarimuose ar skirtingai suprastoje nacijos sąvokoje. E.Vėberis knygos pabaigoje teigia nenorėjęs įrodyti, jog būtent Trečiosios respublikos metais (1870-1914) kaimiškoje Prancūzijoje, jo žodžiais tariant, prasidėjęs perėjimas nuo archainio, feodalinio į modernųjį pasaulį. Jo tikslas buvęs: "... parodyti ne tik tai, jog daugelis dalykų šiuo laiku pasikeitė, bet ir tai, jog būtent tuo metu jie keitėsi greičiau ir esmingiau nei tai vyko iki tol ar vyks po to"²⁴. Neabejotina, jog 1789 m. revoliucija Prancūzijoje, naikindama feodalines-luomines privilegijas bei įvairias visuomeninio korporatyvumo apraiškas, pagreitino naujos etnosocialinės struktūros formavimąsi. Juridinė visų visuomenės narių (tarp jų ir beteisiškiausio feodalinės visuomenės luomo - valstietijos) lygybė, t.y. teisė tapti valstybės piliečiais ir teisė įsigyti privatinę nuosavybę tapo charakteringiausiais naujos socialinės struktūros bruožais. Tačiau ne tik fundamentalūs visuomenės struktūros pasikeitimai turėjo įtakos modernios, t.y. politinę sąmonę turinčios tautos formavimuisi. Prancūzų tautinėje mintyje gana anksti buvo atkreiptas dėmesys į tai, kokią svarbų vaidmenį nacijos tapsmui suvaidino valstybingumas²⁵. Juk dar Didžiosios revoliucijos išvakarėse Prancūzija buvo centralizuota absoliutinė monarchija, turėjusi stiprią vykdomąją valdžią. Todėl neatsitiktinai dar XVIII a. pabaigoje tautą vis labiau imta tapatinti su visais valstybės, kurią pirmiausia reprezentavo valdovas, gyventojais,

), tiksliau, pavaldiniais, mokačiais mokesčius ir atliekančiais feodalinės prievolės. Didžioji Prancūzijos revoliucija, panaikindama feodalinę-luominę monarchiją, netik pagreitino naujos etnosocialinės struktūros formavimąsi, bet ir padėjo pagrindus naujam valstybingumo modeliui. Tai jau buvo ne vieno ar kelių privilegijuotų luomų, o apibrėžtoje teritorijoje gyvenančių individų, piliečių valstybė. Toks valstybingumas, pirmiausia, implikavo piliečių teisių garantijas bei jų pareigų atlikimo kontrolę. Todėl nenuostabu, jog pagrindiniu ir svarbiausiu modernaus tautinio tapatumo kriterijumui Prancūzijoje tapo valstybiškumas-pilietiškumas, o etnografiniai ir etnolingvistiniai požymiai svarbesnio vaidmens neavaidino²⁶.

Trumpam persikelkime į kitą revoliucinę epochą. Štai istorikas Č.Laurinavičius pažymi, jog bolševikai: "... į buvusias imperijos ribas žiūrėjo kaip į elementarų teritorinį minimumą, kuriame buvo galima pradėti įgyvendinti radikalią proletarinę revoliuciją"²⁷. Atrodo, jog ir Didžiosios Prancūzijos revoliucijos ideologams buvusios feodalinės monarchijos ribos buvo tik tas "teritorinis minimumas", kuriame buvo galima įgyvendinti Žmogaus ir piliečių teisių deklaraciją, laisvės bei lygybės principus. Neš didesnėje teritorijos dalyje vyraujantis buvo tradicinis-bendruomeninis gyvensenos būdas bei archainis mentalitetas, kuriems juridiskai formalizuota teisė asocijavosi su visiškai svetimu pasauliu, o laisvė, griežtai susaisyta pareigos, tėlė baimę. Turbūt todėl autorius pabrėžė, jog nacijos formavimosi procesas buvo žymiai lėtesnis ir sudėtingesnis, nei paprastai daugeliui istorikų atrodo²⁸. E.Vėberis rašo: Nacionalinį bendrumą regime pasiektą skausmingai ir vėliau nei paprastai yra galvojama. Kultūrinė homogenizacija sekė paskui ekonominę integraciją, kuri pati pareikalavo daug pastangų... Matome, jog šis procesas vystėsi iš lėto ir netolygiai, priešingai nei daugelis XIX a. šaltinių apie tai liudijo"²⁹. Šiek tiek schematizuotai galėtume teigti, jog valstietišku bendruomenių, lokalinių kultūrų egzistencijos bei organizacijos pagrindas, tai per amžius susiformavę papročiai ir tradicijos. Ir tokių bendruomenių bei kultūrų gyvybingumas priklauso nuo to, kaip tiksliai šių papročių

bei tradicijų laikomasi. Archainiam mentalitetui tai, kas paveldima, buvo vertingiau, svarbiau už bet kokias naujove kurios dažniausiai buvo tapatinamos su urbanistiniu gyvenimo būdu ir vertybėmis. Anot garsaus prancūzų istoriko F. Brodelio (Braudel), bet kokios transformacijos ir evoliucijos taip organizuotoje archainėje visuomenėje (jo žodžiais tariant, "elementarus gyvenimas") vyksta labai iš lėto ir yra "paženklintos rutinos"³⁰. Kita vertus, naujo tipo etnosocialinio bendrumo formavimasis buvo ne tik lėtas, bet ir skausmingas. E. Vėberio nuomone, "neasimiliuotos kaimo masės turėjo būti integruotos dominuojančią kultūrą taip, kaip jos buvo integruotos į administracinį bendrumą. Tai, kas įvyko, buvo labai panašu į kolonizavimą ir gali būti lengviau suprantama kai šitai atsiminsime"³¹. Arba štai kitoje vietoje perfrazuodamas vieno amžininko žodžius, autorius teigia jog bent jau pradžioje civilizuota ir moderni Prancūzija buvo kuriama prieš daugumos jos gyventojų norą. Demokratinės revoliucijos pertvarkymai ir naujovės dažnai susidurdavo su įnirtingu tradicinio, archainio pasaulio pasipriešinimu. Prisiminkime, kad ir stambius valstiečių bruzdėjimus, kurie istoriografijoje, matyt, neatsitiktinai buvo pavadinti Vandėjos karais. Pažymėtina, jog valstiečių judėjimai Bretanėje ir Vandėjoje sutapo su paskelbimu 1793 m. visuotiniu šaukimu į karinę tarnybą, o tų valstiečių buvo suprasta kaip tradicinio gyvenimo būdo ardymas. Dar daugiau - šiuolaikinė prancūzų istoriografija revoliucijos metu vykusius antifeodališkus valstiečių judėjimus - žakerijas - dažnai analizuoja per tradicinio gyvenimo būdo ir archainio mentaliteto (arba kaimo) ir moderniau civilizuoto (arba miesto) konflikto prizmę³³. Šis požiūris artimas ir E. Vėberio. Jo nuomone, tai kas kartais būna laikoma: "... klasių kovos pavyzdžiu kaime, dažnai būna ilgai užsitęsusių priešiško tarp kaimo ir miesto išdava".

Reziumuodami, galėtume teigti, jog E. Vėberis archainio valstietiško mentaliteto transformavimąsi į nacionalinį pilietinę savimonę laiko ilgu ir sudėtingu procesu. Tai išties istorinė epocha, kurioje Didžiąją Prancūzijos revoliuciją priklausė ypač svarbus vaidmuo. Tačiau, kaip tiksliai

žymiai autorius, dažniausiai valstiečiams politinės revoliucijos tebuvo "prielaidos sugrįžti prie tradicinio gyvenimo būdo"³⁵. Todėl, E.Vėberio nuomone, iki pat XIX a. vidurio Prancūzija "neatitiko" nė vieno nacijos apibrėžimo, kurie pirmiausia implikavo kultūrinį bendrumą bei sąmoningą autinės bendrijos pasirinkimą, t.y. kultūrinis bendrumas XIX a. viduryje buvo žymiai menkesnis nei administracinis, daugumas Prancūzijos gyventojų buvo tiesiog indiferentiški valstybės institucijai³⁶. Kad netgi XIX a. 8-ajame dešimtmetyje daugeliui Prancūzijos gyventojų, kurie laikė save prancūzais, tai buvo tuščia abstrakcija, o tautinė ideologija buvo amorfiška ir difuziška³⁷. Valstietija vis dar liko ribojama nacionalinės vienybės bei valstybinio patriotizmo dėjomis. Jų gyvenime tebevyraavusios partikuliarinės, bendruomeninės vertybės neturėtų stebinti ar šokiruoti. Negaėdami patikrinti autoriaus įrodinėjimui pasitelktų faktų, galime konstatuoti tik akivaizdžią jų interpretavimo tendenciją.

Jeigu, anot E.Vėberio, Didžioji Prancūzijos revoliucija, įskleisdama visuomenėje nacionalinės vienybės bei egalitarizmo idealus, tik išryškino skirtumą tarp civilizuotos "aukštesnės" urbanistinės ir archainės, tradicinės kaimo bendruomenės³⁸, tai kyla klausimas, kokie veiksniai lėmė to kultūrinio skirtumo įveikimą ir nacionalinio bendrumo sukūrimą. Jo nuomone, svarbiausi veiksniai, visiškai sugriovę tradicinį-bendruomeninį gyvenimo būdą ir tuo pačiu prisidėję prie regioninės sąmonės transformavimo nacionalinę, buvo: vietinės komunikacijos tinklas (regioniniai keliai ir geležinkeliai), valstybinė švietimo sistema ir privalomos karinės tarnybos įvedimas³⁹. Prie šių trijų veiksnių vėliau jis priskyrė ir migracijos procesą, kuris tapo ypač intensyvus XIX a. pabaigoje. Anot E.Vėberio: Prieš tai, kol esmingai pasikeitė kultūra, turėjo pasikeisti materialinės aplinkybės ...", o vietinių kelių tinklo suformavimas ir buvo tokio pasikeitimo pagrindas⁴⁰. Tuo arpu XIX a. pradžioje ir viduryje keliai, jų tiesimas buvo susijęs tik su kariniais strateginiais tikslais ir pirmiausia turėjęs palengvinti kariuomenės judėjimą. Daugelis miestų, nors ir buvo sujungti keliais ir geležinkeliais

su Paryžiumi, tarpusavyje nebuvo sujungti. Kelių statybos tempai buvo lėti, jiems skirta nepakankamai dėmesio. Valstiečiams darbas prie kelių tebebuvo sunki prievolė. Taigi Prancūzijoje XIX a. viduryje vietinių kelių būklė buvo bloga ir net labai bloga⁴¹. Rudenį ir pavasarį jie buvo beveik nepravažiuojami. Vienintelė kelionė, kurią tuo metu galėjo sau leisti valstietis, buvo kelionė į artimiausią mugę ar turgų ir retsykais kelionė į šventąsias vietas. Iš esmės padėtis pasikeitė tik po 1881 metų, kai buvo priimta nacionalinė kelių tiesimo programa⁴². "Keliai ir geležinkeliai ..., - rašo E.Vėberis, - faktiškai izoliuotas kaimo bendruomenės ištraukė iš autarkiškos kultūros bei ekonomikos ir vedė jas į rinkos ekonomiką ir šiuolaikinį pasaulį"⁴³, nes: "... kelias nebuvo tik priemonė išvykti ir sugrįžti, jis taip pat buvo galimybė palyginti sąlygas ir gyvenimo būdus"⁴⁴. Taigi vietiniai keliai atvėrė valstiečiui visiškai naujo gyvenimo perspektyvas. Valstietis vis labiau ėmė savo produkciją derinti prie laisvos rinkos sąlygų, o ne prie bendruomenės ar nedidelio regiono poreikių. Keliais į kaimą plūdo ir pramonės produkcija, kuri anksčiau valstiečiui buvo praktiškai neprieinama. Išaugo socialinis mobilumas kaime, padidėjo migracija. Žmonės buvo priversti judėti, tai vertė daryti ir naujai besiformuojančios galimybės, ir senųjų nykimas. Keliai, E.Vėberio nuomone, "... kūrė gilų Prancūzijos suvokimą ir taip pat ugdė jos patriotinius jausmus..."⁴⁵.

Daug dėmesio studijoje autorius skyrė ir valstybinės švietimo sistemos formavimuisi, ypač liaudies mokykloms. Valstybės požiūris į jas nebuvo vienodas ir ne kartą keitėsi. Štai pagal 1833 m. įsaką liaudies mokyklų išlaikymu turėjo rūpintis patys valstiečiai. Iki XIX a. vidurio Prancūzijoje valstybinė valdžia į liaudies švietimą mažai tesikišo. Net iki pat XIX a. 6-7-ojo dešimtmečių mokymas liaudies mokyklose vyko vietos dialektu ("motinos kalba", pranc. patois), nes ir dauguma mokytojų dažniausiai buvo kilę iš tos pačios bendruomenės ir prancūzų kalbą prastai temokėjo⁴⁶. (Nors dekretas apie būtinumą mokyti mokyklose prancūzų kalbos buvo priimtas net 1795 m.). Svarbiausi liaudies mokymo pasikeitimai

įvyko po 1881 metų. Valstybė visiškai perėmė liaudies mokyklų išlaikymą. Maždaug XIX a. pabaigoje išaugo mokytojų prestižas, jie dažnai buvo skiriami į vietines administracijas. Sustiprėjo ir valstybinė liaudies mokyklų kontrolė. Jau XIX a. 8-ame dešimtmetyje vietinius dialektus vis labiau ima išstumti prancūzų kalba. Dažnai XIX a. pabaigoje, ypač Bretanėje ir Flandrijoje, už "motinos kalbos" vartojimą mokiniai buvo baudžiami. Šiuo laikotarpiu vis labiau buvo pereinama nuo sezoninio prie pastovaus mokymosi liaudies mokyklose. Tik XIX a. pabaigoje mokymas liaudies buvo suvoktas kaip prestižinis ir tapo tramplinu į geresnį gyvenimą⁴⁷. Priežastys, kurios skatino valstietį leisti vaikus į mokyklą, buvo kelios: išaugusi migracija (mieste "motinos kalbos" nebeužteko), tarnyba kariuomenėje (baigusiems mokyklą teikė lengvatas) bei nacionalinės biurokratijos poreikių išaugimas. Liaudies mokykla tapo valstybinės politikos įrankiu. Paskutiniaisiais amžiaus dešimtmečiais, anot E.Vėberio, liaudies mokyklose ypač sustiprėjęs istorijos, prancūzų kalbos, bei geografijos dėstymas nebuvo atsitiktinis. Visų šių disciplinų dėstymas pirmiausia buvo nukreiptas prieš partikuliarines vietines tradicijas bei tendencijas ir ugdė pareigos jausmą bendrai tėvynei - Prancūzijos Respublikai⁴⁸.

Trumpai apie kitus du veiksnius. Sunku apibendrintai kalbėti apie valstiečių požiūrį į karinę tarnybą, tačiau E.Vėberio daromos išvados, paremtos gausia faktine medžiaga, atrodo įtikinamos. Valstiečių požiūrį į karinę tarnybą autorius apibūdina kaip indiferentišką arba neigiamą. Toks jis išliko iki pat XIX a. pabaigos⁴⁹. Paprastai armija valstiečiui asociavosi su moraliniu nuosmukiu, blogais įpročiais, dažniausiai atėjusiais iš miesto. 1870 m. karas su Prūsija buvo savotiška riba, po kurios valstiečių požiūris ėmė keistis (nors ir šio karo metais bandymai išvengti karinės tarnybos buvo dažni). Daug valstiečių buvo pašaukti į karinę tarnybą ir taip išplėšti iš tradicinio bendruomeninio gyvenimo. Ir vis dėlto, autoriaus nuomone, ypatinga vieta, keičiant valstiečių požiūrį į kariuomenę, teko 1889 m. reformai. Tuo metu visiškai buvo panaikinti išperkantieji mokesčiai ir tarnyba tapo privaloma. Nors

regionalizmas (daugumas tarnavo vietos daliniuose) kariuomenėje išliko, armija buvo svarbus modernumo veiksnys, keitęs tradicinį mentalitetą⁵⁰. Iki XIX a. vidurio Prancūzijoje vyko tik tradicinė migracija, sezoninis darbas mieste buvo metinio darbo ciklo dalis. Dažniausiai valstiečiai keliaudavo grupėmis, iš to paties kaimo, o tai negriaudavo bendruomeninio solidarumo, netgi priešingai - jį palaikydavo⁵¹. Tie, kurie patekdavo į miestus, stengdavosi išlaikyti tradicinį gyvenimo būdą ir ryšių su bendruomene nenutraukdavo. Tačiau jau XIX a. antroje pusėje vis daugiau išėjusių iš kaimo pasilieka mieste visam laikui. Tai pirmiausia buvo susiję su industrializacijos procesu pačiame mieste. XIX a. 9-ajame dešimtmetyje Prancūzijoje į miestus valstiečiai išeidavo su šeimomis, o tai buvo geriausias būdas nutraukti ryšius su bendruomene. Svarbiausias motyvas migrantams buvo garantuotas pastovus užmokestis, kurio darbas žemės ūkyje negalėjo užtikrinti. Taip XIX a. pabaigoje valstiečio iš kurios nors šeimos išleidimas į miestą tapo prestižo reikalu, aktuاليا vertybe⁵².

Pabandykime padaryti keletą išvadų. Atrodo, jog E.Vėberis tradicinės-archainės valstiečių bendruomenės bei lokalinės kultūros (tiksliau būtų - bendruomenių bei kultūrų, nes autoriui tai heterogeniniai dariniai) integravimą į naujo tipo etnosocialinį bendrumą siejo su reprezentacinės bendruomenės irimu ir paraleliai su juo vykstančia visuomeninio-kultūrinio gyvenimo personalizacija. Apie šią modernios tautos formavimosi prielaidą užsimenama ir kai kurių mūsų istorikų. Anot E.Aleksandravičiaus, "...tautinio atgimimo egzistencinė prielaida buvo savęs, kaip autonomiško asmens, atskirybės suvokimas ir sąmoningas tapatinimas su viena ar kita bendruomene, viena ar kita tauta"⁵³. Tik, E.Vėberio nuomone, didžiausios įtakos personalizacijos procesui - "individualizuoto žmogaus" ar "judraus žmogaus" kaime formavimuisi - turėjo ne tiek politiniai procesai, kuriems didesnę valstietijos dalis liko abejinga, o giluminiai sociokultūriniai. Tokiais mūsų autorius ir laiko vietinius kelius, valstybinio liaudies švietimo sistemą, karinę tarnybą bei migraciją. Ir dar keletas

pastabų. Autoriui nekelia abejonių istoriografijos nuostata, jog nacionalinė Prancūzijos kultūra rėmėsi urbanistine, kaip geriau organizuota: "Mes kalbame apie sukultūrinimo procesą: apie prancūzų civilizavimą urbanistinės Prancūzijos pagrindu bei dezintegrovimą lokaliųjų kultūrų moderniškuoju pagalba ir jų absorbavimo į dominuojančią Paryžiaus civilizaciją ..."54. Beje, ir šiuolaikinėje teorinėje literatūroje matome, jog archainės ir lokalinės kultūros nesiejo savęs su jokiais politiniais principais ir neturėjo politinio viešpatavimo ambicijų55. Luominėje, reprezentatyvinėje visuomenėje kultūrinis ideologinis bendrumas buvo neįmanomas. O viena iš valstybės funkcijų kaip tik ir buvo išlaikyti kultūrinį visuomenės heterogeniškumą ir korporatyvumą. Padėtis pasikeitė XVIII a. pabaigoje ir ypač po Didžiosios Prancūzijos revoliucijos, kai politinis administracinis centralizmas bei kultūrinės unifikacijos tendencijos tapo dominuojančiomis. Pilietinė visuomenė bei nacionalinė kultūra formavosi įveikdamos lokaliųjų, tradicinių bendruomenių uždaramą, jas, anot autoriaus, "dezintegruodama" o po to ir "absorbudama" į "miestų civilizaciją". Kultūrinis ideologinis visuomenės bendrumas implikavo politinį, t.y. nacionalinės valstybės susiformavimą. E.Vėberio nuomone, tik po Pirmojo pasaulinio karo nacionalinio valstybingumo tradicija visiškai išstumusi "vietinės", "išcentrinės" etnopolitines tradicijas56. Pirmiausia autorius turi omenyje bretonus, kurie per visą XIX a. išsaugojo valstybingumo tradicijas. Tiesa, tautinis judėjimas Bretanėje XIX a. pabaigoje dėl vis stiprėjančios "Paryžiaus" asimiliacinės politikos susilpnėjo. Tai po Pirmojo pasaulinio karo nesutrukdė bretonų inteligentijai, politiniams veikėjams, remiantis apsisprendimo teise, kelti valstybinės nepriklausomybės klausimą57. Tokios centro požiūriu "politinio separatizmo" tendencijos kiek silpniau reišėsi ir kituose regionuose (Savojoje ar Korsikoje). Galėtume daryti prielaidą, kad E.Vėberio aukščiau nurodyti veiksniai (kelių sistema, liaudies švietimas, tarnyba kariuomenėje, mažiau - migracija) ir jų įtaka visuomenės kultūrinei homogenizacijai buvo susiję su bendru valstybės institucijos įtakos visuomeniniam gyvenimui stiprėjimu.

E.Vėberio studiją reikėtų vertinti kaip vieną iš daugelio galimų nacijs, nacionalinės kultūros ir pilietinės savimonės formavimosi proceso interpretacijų. Ji, žinoma, turi ir trūkumų. Manytume, jog daugeliui istorikų "užklis" taip aiškiai išreikšta ir vis akcentuojama kone universali, autoriaus nuomone, dichotomija tarp urbanistinės, miesto civilizacijos ir izoliuotų regioninių kultūrų. Arba daug abejonių sukels statiškas istoriko požiūris į kaimo socialinę struktūrą. Atrodo, jog socialinės diferenciacijos procesui kaime autorius neskyrė pakankamai dėmesio⁵⁸. Ir vis dėlto, nepaisant trūkumų ir netprasto mūsų akimis požiūrio, E.Vėberio studija ir įdomi, ir svarbi, leidžianti naujai žvilgtelėti į nacionalinės bei pilietinės savimonės formavimosi problemą.

LITERATŪRA

¹Merriman J. E. Weber Peasants in to Frenchmen. The modernization of Rural France 1870-1974: [Recenzija] // The Journal of Modern History. 1978. Vol. 50. Nr. 3. P. 535.

²Далин В.М. Историки Франции XIX-XX веков. Москва, 1981. С. 236.

³Weber E. Peasants in to Frenchmen. The modernization of Rural France 1870-1914. Stanford University Press, 1976. P. 112.

⁴Ten pat. P. 113.

⁵Ten pat. P. 485.

⁶Ten pat. P. XII, XIII (sic!)

⁷Ten pat. P. 104.

⁸Ten pat. P. 98.

⁹Ten pat. P. 108.

¹⁰Ten pat. P.

¹¹Ten pat. P. 372.¹⁵

¹²Ten pat. P. 271.

¹³Ten pat. P. 493.

¹⁴Ten pat. P. XIV

¹⁵Ten pat. P. 9.

¹⁶Ten pat.

¹⁷Ten pat. P. 31.

¹⁸Ten pat. P. 35.

¹⁹Ten pat.

²⁰Ten pat. P. 42.

²¹Ten pat. P. 48.

²²Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 250.

²³Советская историческая энциклопедия. Москва, 1974. Т. 15. С. 379.

²⁴Weber E. Op. cit. P. 493.

²⁵Bardach J. Op. cit. P. 253.

²⁶Chlebowczyk J. O prawie do bytu małych i młodych narodów. Warszawa-Kraków, 1983. S. 15.

²⁷Laurinavičius Č. Tarybinio valstybingumo steigimas Lietuvoje 1918 m. pab. - 1919 m. pirmoji pusė // Iš Lietuvos istorijos tyrinėjimų. V., 1991. P. 89.

²⁸Weber E. Op. cit. P. 97.

²⁹Ten pat. P. 493.

³⁰Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.: Структуры повседневности. Москва, 1986. С. 38.

³¹Weber E. Op. cit. P. 486.

³²Ten pat. P. 193.

³³Адо А.В. Крестьяне и Великая Французская Революция. Москва, 1987. С. 208.

³⁴Weber E. Op. cit. P. 12.

³⁵Ten pat. P. 43.

³⁶Ten pat. P. 485.

³⁷Ten pat.

³⁸Ten pat. P. 9.

³⁹Ten pat. P. 486.

⁴⁰Ten pat. P. 206.

⁴¹Ten pat. P. 199.

⁴²Ten pat. P. 203.

⁴³Ten pat. P. 206.

⁴⁴Ten pat. P. 282.

⁴⁵Ten pat.

⁴⁶Ten pat. P. 311.

⁴⁷Ten pat. P. 328.

⁴⁸Ten pat. P. 334.

⁴⁹Ten pat. P. 297.

⁵⁰Ten pat. P. 298-299.

⁵¹Ten pat. P. 281.

⁵²Ten pat. P. 286-287.

⁵³Aleksandravičius E. Socialinės ir psichologinės romantinės istoriografijos prielaidos // Sietynas. V., 1990. T. 9. P. 147.

⁵⁴Weber E. Op. cit. P. 486.

⁵⁵Gelner E. Narody i nacjonalizm. Warszawa, 1991. S. 22.

⁵⁶Weber E. Op. cit. P. 492.

⁵⁷Ten pat. P. 100.

⁵⁸Merriman J. Op. cit. P. 535.

